

навчої влади у галузі охорони, використання і відтворення тваринного світу та їх територіальних органах // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 14. – ст. 97. 21. Ст.4 Закону України "Про страхування" та ст.980 Цивільного кодексу України. 22. Ст. 16 Закону України від 04.04.1996 року № 123/96-ВР "Про лікарські засоби" в частині обов'язкового державного страхування життя та здоров'я посадових осіб органів державного контролю на випадок каліцтва або захворювання, одержаного під час виконання ними службових обов'язків // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 22. – ст. 86. 23. Ст. 50 Закону України від 16.06.1992 року № 2456-XII "Про природно-заповідний фонд України" в частині обов'язкове державне чи комерційне екологічне страхування заінтересованих підприємств, установ та організацій Для компенсації шкоди, заподіяної на територіях та об'єктах природно-заповідного

фонду внаслідок стихійних природних явищ чи промислових аварій і катастроф // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – ст. 502. 24. Смирнов Е.Е. Страхование и право – 2008 [Електронний ресурс] / Методический журнал "Юридическая и правовая работа в страховании". – 2008. – №3. 25. Фогельсон Ю.Б. Систематизация страхового законодательства [Електронний ресурс] / Методический журнал "Юридическая и правовая работа в страховании". – 2008. – №4. – Режим доступу: <http://www.reglament.net> 26. Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – К., 2003. – 23 с.

Надійшла до редколегії 22.09.10

УДК 94 (4) "313/1453"; 347. 237

Л. Дячук, канд. юрид. наук

ГЕНЕЗА ВІЗАНТІЙСЬКОГО ШЛЮБНО-СІМЕЙНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦІННІСНОЇ ПАРАДИГМИ

Досліджуються особисті права і обов'язки суб'єктів шлюбу у контексті генези шлюбно-сімейного права на християнській ціннісній основі.

Ключові слова: Візантія, шлюб, генеза, християнство, парадигма, право, особа, волевиявлення, відповідальність.

Исследуются личные права и обязанности субъектов брака в контексте генезиса брачно-семейного права на христианской ценностной основе.

Ключевые слова: Византия, брак, генезис, христианство, парадигма, право, лицо, волеизъявление, ответственность.

In this article investigates the personal rights and duties of the subjects of marriage in the context of the genesis of matrimonial law based on Christian values.

Keywords: Byzantium, marriage, genesis, Christianity, paradigm, law, person, will, responsibility.

Унікальність візантійської цивілізації полягає в поєднанні римської державно-правової традиції, греко-елліністичного суспільного досвіду і ментальних орієнтацій, а також окремих сегментів "орієнтальної" культури внутрішнього та зовнішнього соціокультурного середовища. Такий синтез був цілком неможливий у часи, коли існували дві різносторонні за своїми юридичними ознаками та особливостями грецька та римська правові системи. Ні преторське право, ні *jus gentium*, ні законодавчі повноваження принципів не могли б поєднати найважливіших структурних елементів двох історичних частин античної греко-римської цивілізації. Для античної цивілізації основною рисою є її етнокультурна дихотомність: наявність складних діахронних зв'язків грецької та римської етнокультурних традицій, агоністичний характер (агон – змагання) відносин та певні взаємні проникнення в інше етнокультурне середовище. В усіх сферах культури, окрім державно-правової традиції, яка була поширена на елліністичну Грецію, та унікальних явищ матеріальної культури, Рим був у тій чи іншій мірі об'єктом рецепції грецької античної культури. Це перш за все проявилось у сфері релігії та філософії, ораторського мистецтва та історіографії і т. ін. Разом з тим певних впливів зазнала та частина римського суспільного досвіду, що стала найбільшим надбанням всесвітньої історії, – римське право. Його універсальний характер у значній мірі, окрім відомої системи факторів, обумовлювався впливом грецької філософії.

Попри універсальний характер римського права, що мало всесвітньо-історичне значення в часи нової та новітньої історії, римська юриспруденція в добу раннього і класичного Середньовіччя не стала інтегративним фактором міжконтинентального масштабу. Історична роль інтегративного чинника для народів трьох світових континентів випала на християнську релігію. Саме завдяки християнізації римське право продовжило існування в межах Східної римської імперії – Візантії. Римське право стало юридично-технічною та теоретико-методологічною основою юридичних норм та інститутів візантійської правової системи. Поєднання грецьких та римських правових інститутів (при домінуванні останніх), неможливе у дохристиянські часи, стало реальніс-

тю у візантійському праві. Причиною синтезу грецької та римської відособлених частин античної цивілізації у сфері права стало поширення християнства на усі сторони життя обох національних соціумів. Попри відмінності античної та християнської парадигми саме у християнській імперії було збережено правовий досвід доби античності. Це відбулось на рівні греко-римського правового синтезу (візантійське право), а також шляхом збереження основних юридичних джерел римської класики і доби Юстиніана. Останнє здійснювалось у двох формах: 1) збереження автентичних текстів; 2) їх майже автентичне відтворення при перекладі на грецьку мову у монументальному зводі Македонської династії – *Vasilicogum libri* [20]. (На середньогрецькій мові це читалося як "імператорські книги", а не "царські книги" як за старогрецькою.) Завдяки християнізації римське право стало об'єктом рецепції за межами Візантійської імперії. Таким чином у світовій історії правових систем з'явився юридичний феномен, що сприяв вдосконаленню та сакралізації людської особистості у контексті індивідуального зв'язку з Творцем, що поєднав, за християнським вченням, іманентні риси досконалої людини і метафізичний характер трансцендентної сутності Бога.

Безперечно, християнізація норм римсько законодавства вплинула на право осіб, відобразилось на правовій свідомості та рисах правової системи. Суттєвої еволюції зазнав статус свободи, громадянства та сімейний статус особи [11, с. 36-53]. В основу правосвідомості інтелектуально-духовної еліти були закладені цінності християнства, що стали підґрунтям християнської правової доктрини та відповідних правових принципів. Ці принципи відобразились на особливостях перш за все правової системи доюстиніанівського етапу (IV – V ст.) ранньовізантійського періоду (IV – поч. VII ст.) історії візантійського права, на специфіці правових регулятивних механізмів шлюбно-сімейного права (С. 5. 1-42) [21]. Усе це викликає науково-теоретичний та практичний-юридичний інтерес та актуальність дослідження даної проблематики, особливо для країн, які зазнали ціннісно-парадигматичних змін та соціально-політичних трансформацій при складному

співвідношенні попередньої (наприклад, радянської) та пострадянської правових систем.

Постановка та реалізація дослідницького завдання, яке полягає у визначенні юридичних наслідків християнізації різних аспектів приватного та публічного права ранньої Візантії, змушує з відомих причин, висловлених вище, починати дослідження з аналізу врегулювання шлюбно-сімейних відносин (на етапі їх генези), оскільки історично-юридичні факти свідчать, що об'єктом реформаторських змін перш за все стали правові інститути шлюбу та сім'ї [13, с. 161-181].

При бажанні досягти християнського шлюбного ідеалу ініціатор реформ, перший християнський імператор Константин Великий (306 – 337 рр.), у відповідних законодавчих актах передбачив посилення юридичної відповідальності за порушення норм шлюбного законодавства. Оскільки доюстиніанівський етап ранньовізантійського права, що розпочинається низкою нормативно-правових актів – конституцій Константина Великого, мав свою особливу специфіку, об'єктом даного дослідження є *шлюбно-сімейне право* ранньої Візантії (доюстиніанівський етап), а предметом наукового дослідження являється проблема *юридичної відповідальності за порушення шлюбного законодавства* у процесі його християнізації на початку даного етапу, що увійшов у літературу під назвою *antejustiniane* (до Юстиніана).

Відаючи належне вченим, праці яких дотичні до вирішення поставленої проблеми у її хронологічних виразах, – авторам видань з історії римського права (Н. Боголєпов [3], Й. Покровський [12], В. Хвостов [15]), загальних досліджень з історії візантійського права (Д. Азаревич [1], М. Бенеманський [2], В. Вальденберг [6], Є. Ліпшиц [11]), а також окремих історико-юридичних розвідок (А. Гуляєв [7], І. Соколов [14]), – зауважимо, що попри загальні наукові оцінки про відмінність античної та християнської правових традицій, історичні джерела та окремі наукові дослідження дають підстави констатувати, що процес їх взаємодії був набагато складнішим і, за правовими наслідками, неоднозначним. У зв'язку з цим виникла гносеологічна проблема співвідношення останніх періодів римського (посткласичний та юстиніанівський) [13, с.13, 61-68] та початку візантійського права. У зв'язку з цим у науковій літературі стали поширеними історично-юридичні категорії "ранньовізантійське право" та "ранньовізантійське законодавство" [11, с.42, 45, 49 та ін.], які охоплювали період, що практично співпадав з посткласичним та юстиніанівськими періодами римської юридичної історії. Генеза лексеми "ранньовізантійський" походить від словосполучень "рання Візантія" (*істор.*) [11, с.39] та "ранній візантизм" (*філос.*) [6].

Актуальність означеної проблеми зумовлена також тим, що дослідження різних аспектів юридичної відповідальності сприятиме з'ясуванню проблеми взаємодії та співвідношення античної (римської) та християнської (візантійської) правових систем/традицій. Зрозуміло, що на вказаних етапах еволюції кожна правова система мала особливі форми законодавства та риси права. При численних посиланнях на інститут імператорської влади як на суб'єкт законодавства та правоутворення у часи класичного римського (доба принципату) слід мати на увазі, що чинними, окрім домінуючих видів імператорських конституцій (едикти, рескрипти, декрети, мандати), були й інші форми права, серед яких особливе становище займав *senatconsult*. Однак усі вони по мірі поширення правозастосування імператорських конституцій поступово виходили із вжитку. Тому у часи християнізації права, з початку IV ст., практично єдиною формою права стали імператорські конституції. Проте

формальних заборон стосовно інших джерел (форм) права не існувало (до поч. X ст.). Наприклад, сенатські постанови згадуються уже в добу домінанту, а саме **під 476-477 рр.** [9, с.67], що спростовує загальноприйняте наукове положення щодо форм права у Візантійській імперії. Тим не менше, саме монополізація законодавчої влади створила умови для ре-еволюційних змін, зокрема, у сфері юриспруденції, законодавчої політики та регулятивно-правової практики шлюбно-сімейних відносин. Причому юридичними підставами законності імператорського *leges* вважалося загальнонародне *Lex*. Тобто *етатичні* тенденції у ранньовізантійській імперії супроводжувались збереженням положень правової доктрини попередньої епохи.

Підкреслюючи історичне значення джерел посткласичного або ранньовізантійського права слід відзначити: вони не перетворились з часом у релікти історії, а увійшли у правову систему законодавства Юстиніана (переважно у Кодекс та частково в Інституції). Через юстиніанівське законодавство, яке було джерелом правових реформ Македонської династії (др. пол. IX – поч. X ст.), нормативно-правові акти доби *antejustiniane* потрапили у *Василіку*, *Епанагогу* та *Прохірон*, які залишалися чинними, окрім *Епанагоги* (текст якої використовувався у численних приватних переробках), до кінця існування Візантії. Однак окремі з них, що увійшли у Кодекс Юстиніана, часто суперечили юстиніанівському законодавству (одні нормам Дігест, інші – Інституції) та відповідній правовій доктрині і тому фактично втратили юридичну силу у добу Юстиніана. Натомість пізніше вони були актуалізовані у законодавстві імператорів-іконоборців і увійшли до їх основної збірки – Еклоги (726 р.). До речі, обидві правові системи/традиції (*antejustiniane* та іконоборців), між якими був юстиніанівський період або етап ранньовізантійського права, мають спільні риси, ознаки яких з'явилися у часи Константина Великого (306-337рр.). Йдеться, зокрема, про принципи систематизації права (мотиви сприйняття чи заперечення певних юридичних феноменів попередньої правової традиції), нові явища в приватному (шлюбне і спадкове право) та публічному (зокрема, кримінальному) праві. Однак, якщо на початку ранньовізантійського періоду правитель імперії Константин I почав християнізацію права, яка супроводжувалась значним зростанням юридичної відповідальності, але не мала передбачуваного успіху, що змусило імператора враховувати існуючі античні традиції у сфері законодавства та релігійної терпимості, то в добу іконоборців (*Еклога*) християнські цінності були у повній мірі аксіологічною основою правової системи [18]. Це сприяло, зокрема, як зауважив Цехарія фон Лінгенталь, тому, що у Візантії остаточно сформувалась християнська юридична концепція шлюбу [21, с.57].

Певна спорідненість правових систем доюстиніанівського періоду та доби іконоборців сприяла тому, що через Еклогу правові норми IV – V ст. стали об'єктом рецепції і увійшли у правові системи народів християнського світу. Таку ж роль по відношенню до вказаних приписів відіграв Прохірон – компактна юридична збірка доби Македонської династії (поч. X ст.). Попри належність до правової системи, яка формально заперечувала попередню і орієнтувалась на *Corpus juris civilis*, автори популярного у Візантії та за її межами юридичного збірника ввели до нього низку норм шлюбно-сімейного та кримінального права *Еклоги* і запозичили також у своїх ідейних противників принципи систематизації права (Прохірон як Еклога починається з норм шлюбно-сімейного права). Завдяки цьому та спільній християнській правовій доктрині обидві збірки – Еклога та Прохі-

рон – стали джерелами рецепції шлюбного права імперії за її межами [17, с.48-49]. Разом з християнською релігією в європейські країни потрапили норми шлюбно-сімейного права, які відповідали християнській ціннісній парадигмі. Таким чином саме Еклога і Прохірон зберегли і поширили в християнському світі норми шлюбного права доби *antejustiniane* (IV – V ст.).

Окрім того, досліджуючи історію візантійського права подальших періодів, у будь-якому разі необхідно звертатись до її витоків, тобто до генези ранньовізантійського права у добу *antejustiniane*, яку започаткувала правова реформа першого християнського імператора.

Отже, значне зростання кількості об'єктів **юридичної відповідальності** та її суттєве посилення, у **першу чергу у сфері врегулювання шлюбно-сімейних відносин**, починається після прийняття Медіоланського (Міланського) едикту 313 р. імператора Константина Великого [5], що, безперечно, сприяло формуванню нових, нетрадиційних рис права, які виходили за межі римської класичної традиції. Однак окремі нормативно-правові акти, що регулювали шлюбні відносини і мали певну ціннісну спорідненість з християнською правовою доктриною, з'явилися ще на початку класичного періоду римського права. Їх аналіз дає нам можливість більш предметно визначити **зміни та особливості генетично-юридичних зв'язків** обох правових систем на тлі протистояння античної та християнської культури.

Отже, низка заборон при вступі у шлюб, чинних у візантійському праві, з'явилися ще в часи римської юридичної класики (к. I ст. до н.е. – сер. III ст. н.е.). Їх поява пов'язана з таким формами права як сенатські постанови, працями юристів (*ius respondendi*) та конституціями принцепсів. Відомий романист, проф. Університету Св. Володимира та Петроградського університету Йосип Покровський зауважив, що важливе значення у регулюванні шлюбних відносин відіграли нормативно-правові акти доби першого імператора (принцепса) Октавіана Августа (30 р. до н.е. – 14 р.н.е). Саме у цей час були опубліковані такі нормативно-правові акти як "*Lex Julia et Papia Poppaea*" [12, с.353], що внесли в шлюбне право низку норм, близьких по духу до візантійського, тобто християнського права [22, с.107-108]. Октавіан Август, завдяки правозастосуванню норм *Lex Julia et Papia Poppaea*, намагався подолати моральний занепад, гостру кризу сімейних відносин, оскільки статева розпуста та сексуальні збочення у римському суспільстві набули жахливого розмаху. Окрім того, різко упала народжуваність, а свобода розлучень, започаткована у 231 р. до н.е., та повторний шлюб часто використовували для забезпечення меркантильних інтересів. "Вся сукупність шлюбного законодавства Августа, – підкреслював Йосип Покровський, – наклала свій відбиток на всю подальшу історію римських сімейних відносин і викликала до життя цілу низку дуже важливих юридичних явищ" [12, с.353]. Безпосередньо до нашої теми дотичні два нормативно-правові акти: *Lex Julia de adulteriis coecondis* – *Про стримування (обмеження) перелюбу (розпусти)* та *Lex Julia et Papia Poppaea*. У першому акті йшлося про юридичну відповідальність дружини за подружню зраду та розпусту. Про значне зростання юридичної відповідальності свідчила відповідна санкція, що передбачала в якості міри покарання *заслання на острови*. Саме так була покарана рідна донька нещасливого у сімейному житті імператора Октавіана Августа. Ймовірно, що особиста поведінка дочки Октавіана стала поштовхом до прийняття ним відповідного нормативного акту. Уникали покарання за розпусту у Римській державі ті категорії жіночого населення, професійна діяльність яких була або безпосередньо,

або опосередковано пов'язана з розпустою та наданням за кошти сексуальних послуг. Тобто йшлося про офіційно визнаних повій, звідниць, актрис, вільновідпущениць та інших категорій жінок низької моралі, які були позбавлені юридичної відповідальності за аморальний спосіб життя. Однак вони своєю поведінкою несли, так би мовити, потенційну юридичну відповідальність, а саме: були певним чином обмежені в шлюбних правах. До цих обмежень дотична норма про розпусту чоловіків і так звані *неправильні шлюби*, тобто шлюби з жінками низької моралі. Такий шлюб з позицій правових поглядів Октавіана Августа вважався розпустою. Саме звідси бере початок один із видів забороненого шлюбу у візантійській правовій системі [10, с.236]. У другому нормативному акті знову ж йдеться про заборону, як підкреслюється у літературі [9, с.293-294], вільнонародженим чоловікам укладати шлюби з повіями, із звідницями та їх вільновідпущеницями, з жінками, поміченими у перелюбі, а також актрисами і жінками публічно засудженими (*iudicium publicum*). Фактично заборонявся шлюб сенаторів з вільновідпущеницями, актрисами та доньками актрис. Але, як свідчить текст *Lex Julia et Papia Poppaea*, закон формально не забороняв *неправильні шлюби*, а звертав увагу на необхідність правильних шлюбів і мав сприяти зростанню народжуваності від них, оскільки неодружені чоловіки від 25 до 60 років, за названим законом, втрачали право на спадщину. Ті ж особи, які одружувались з жінками названих категорій, не звільнялись від даних обмежень. Таким чином, закон не диктував те чи інше волевиявлення вільнонародженого громадянина, але норма акту ставила "неправильні шлюби" поза законом, оскільки чоловіки в таких шлюбах не вважалися одруженими, а інтимні стосунки такого подружжя сприймалися як розпуста. Отже, юридична відповідальність за "неправильні" шлюби мала цивільний характер, оскільки такий шлюб вважався не дійсним і усі його наслідки не набували юридичної чинності, тобто суб'єкти таких шлюбів не набували відповідних прав, передбачених чинним законодавством. Окрім юридичної, нормативно-правовий акт передбачав моральну відповідальність, так як сексуальні стосунки у таких шлюбах, як уже підкреслювалось, однозначно вважалися розпустою. Завдяки юридичним та моральним рисам значимість названих нормативно-правових актів виходить за межі класичного та пост-класичного періодів історії римського права. Тотожні тенденції виражали у контексті шлюбно-сімейного права римські юристи класичного періоду [16, с. 55-59]. Однак далеко не всі вони мали *ius respondendi*. Законної сили їх праці набрали у контексті системи домінанту (*Закон про цитування 428 р. та Дигести Юстиніана*).

Безперечно якість регулювання суспільних відносин залежала від юридичної сили відповідного акту, яка обумовлюється особливостями суспільного статусу суб'єкта правоутворення. Згадані нормативно-правові акти доби Октавіана Августа у літературі традиційно йменуються як *lex* (закон), але чинності він набув за постановою сенату. За традиційною системою форм права у римській юриспруденції основною формою нормотворчості сенату був *senatconsultum* (*постанова сенату*), який на початку доби принципату, у зв'язку із занепадом *народних коміцій*, вважався уже актом **законотворчості**. Його підготував юрист класичного періоду Юлій (за іншою версією – сам Gaius Iulius Caesar Octavianus), а доповнив – консул Папій Поппій. Не заперечуючи авторство названих громадян Риму, слід зауважити, що ініціатором появи нормативно-правового акту був Октавіан Август. Звичайно, у сенсі практично-юридичного значення будь-яке розпорядження постій-

ного магістрата (така була юридична природа імператорської влади), який поєднував свій *imperium* з владою принцепса, мало чи не найвищу юридичну силу, однак у формальному сенсі законом такий нормативно-правовий акт на початку класичного періоду не вважався, оскільки закон уособлював волю усього римського народу. Суспільне походження закону як волевиявлення усього народу збереглося, між іншим, до кінця існування Візантійської імперії. У зв'язку з тим, що *imperium* принцепса отримав юридичне обґрунтування як такий, що виражає волю усього народу, лише у II-му та наступних століттях, а сенат на початку принципату формально перебрав на себе повноваження народних зборів, то відповідні *сенатконсульти*, з позицій класичної правової доктрини, вважалися за юридичною силою *рівними закону*. (Тільки у цьому сенсі можна говорити про законотворчість сенату.) Через це нормативно-правовий акт *Julia et Papia Poppaea* отримав у римській юриспруденції та науковій літературі формальне визначення *Lex*. У формально-юридичному сенсі ухвали сенату законом не могли бути, але на той час *senatconsult* мав найвищу юридичну силу, оскільки поєднували опосередковану волю народу з законною владою сенату (який у сфері законодавства неначе замінив народні коміції) та його першого сенатора з додатковими повноваженнями постійного магістрата.

Ідея *patria potestas*, стосовно влади імператора, з'являється на межі III та IV ст., але в історико-правовій та історичній літературі юридична та історична категорія *імператорське законодавство* використовується в контексті діяльності Октавіана Августа. Тобто обидва різночасові елементи поєднуються у одне ціле – *законодавча діяльність імператора Октавіана Августа*. Це, на наш погляд, не тільки невірно з сучасних позицій, але не відображає реальну ситуацію у сфері класичного римського права на його початковому етапі, зокрема, не відповідає тогочасній правовій доктрині і співвідношенню інститутів влади. Очевидно, можна говорити про політику першого принцепса (з усіма його титулами) у сфері права. Тобто Августа з певними поправками можна вважати суб'єктом правоутворення (матеріальним джерелом права), але не законодавцем. Законодавство здійснювалось не від імені імператора, а відповідно до волевиявлення народу, через його представників у сенаті, за ініціативою першого сенатора – принцепса. Не випадково відповідний акт йменується як *Lex Julia et Papia Poppaea*.

Такий елемент законодавчої техніки та суспільної діяльності був можливий лише на початку принципату. Формальне обґрунтування юридичної сили імператорських актів відбулось, як підкреслювалось, у II ст. З цього часу можна говорити (у формальному сенсі з певними застереженнями) про імператорське законодавство. Уточнення полягають у тому, що конституції принцепса вважалися за такі, що *мають силу закону* (Ульпіан), оскільки втілюють волю народу, але до кінця принципату законом не вважалися. Втім принцепси частіше формалізували свої нормативно-правові приписи в імператорських рескриптах (вид імператорських конституцій), які через своє формально-юридичне призначення поступалися едиктам. Тому не випадково з часів домінанту в юридичній практиці використовують переважно такий вид імператорських конституцій як *едикт*. Едикт вважався однією з форм права, що видавали посадові особи, які мали *imperium* – вищу публічну владу і в силу цього володіли *jus edicendi* (походить від *e-dicere* – оголошувати; *dicio* – влада) – правом встановлювати загальні правила поведінки. Таким правом в республіканському Римі володіли магістрати, наприклад, з 367 р. до н.е. – претори. Після реформи Діоклетіана-

Константина (к. III – поч. IV ст.) уся вища влада (постійного магістрата, першого сенатора (принцес), головнокомандувача збройних сил, який мав почесний військовий титул *imperator*, що визнавався підкореними народами) зосередилась в руках *dominus'a*. Його, порівняно з добою принципату, однозначно величали імператором (*Октавіан Август, що походить з середовища республіканської аристократії, ніколи не називав себе цим титулом*). Його (*dominus'a*) майже виключно *jus edicendi* та *законодавчі* функції опирались на ідеї, відображені у відомій сентенції пізноримського класика Доміція Ульпіана (*"Що вирішив принцес, має силу закону, оскільки народ через володарський закон, який виданий про владу принцепса, переносить йому і на нього усю свою владу і повноваження"*) (Ulp., 1 inst = D. 1.4.1 pr) [8, 115, 117] та в основах християнської правової доктрини. Це дає історико-юридичні підстави говорити про Візантію як країну *імператорського законодавства*, що, як підкреслювалось, в усі часи її існування виражало волю Бога та волю народу.

Саме перехід до системи домітану та християнізація права імперії ознаменували новий період у розвитку юридичних механізмів врегулювання шлюбно-сімейних відносин. Питання про нову якість правових інститутів шлюбу та сім'ї, в умовах їх християнізації, є одним із головних у науковій літературі, оскільки відповіді на нього наближують нас до адекватного розуміння причин, підстав, форм та механізмів правового регулювання означеної сфери суспільних відносин. Проблему впливу християнства на правову політику першого імператора-християнина частково досліджено, однак важливе значення має вирішення наступного завдання: **яким чином і у якій мірі християнство вплинуло на законодавчий процес і розвиток права у період antejustiniane**.

Отже, поставлене питання має більш широку палітру історичних та юридичних явищ, ніж тема нашої статті, однак ми змушені звернутись до відповідних джерел та літератури і віднайти там принаймні загальні підходи до вирішення даної проблеми. В сучасній історико-правовій літературі звертається увага на те, що при дослідженні християнізації права необхідним є комплексний аналіз християнської правової доктрини та виявлення конкретних змін в законодавстві досліджуваної епохи. Дійсно, системний, комплексний підхід до вивчення змісту правової доктрини є цілком необхідним, продуктивним, однак – недостатнім. Сучасний дослідник розглядає її як таку, що на час реформ імператора Константина I існувала у своїй цілісності і завершеності [13, с.161-162]. Очевидно, християнська правова доктрина, основи якої були закладені у Старому та Новому Заповіті, зазнавала предметних доповнень впродовж християнізації усіх сфер суспільного життя. Ідея ототожнення християнського соціального ідеалу і правової доктрини християнства, що визначена у вказаній публікації як "принципове положення правової ідеології християнства", не є безспірною, оскільки при певній спорідненості обидва поняття мають свою онтологічну та гносеологічну специфіку.

Погоджуючись з думкою автора вказаного дослідження (досить змістовного та оригінального) щодо комплексного аналізу християнської доктрини та законодавства Константина I, необхідно взяти до уваги і те, що перші імператори-християни у значній мірі все ж таки керувались юридичним досвідом доби класичного римського права і часто використовували для реалізації нових правових ідей юридичну техніку, філологічні форми (відповідний синтаксис і морфологію), літературний стиль класичного законодавства. Стосовно специфіки соціальної доктрини християнства, яку, як бачимо, іноді

ототожують з правовою християнською доктриною, очевидно необхідно взяти до уваги духовну ситуацію IV століття, яка підтверджує, що мова може йти лише про початковий етап формування вказаної доктрини. Вона, як і християнська догматика, розвивалась у добу Вселенських соборів (IV – VIII ст.). Це особливо стосується християнської правової доктрини, оскільки певним етапом систематизації канонічного права, яке по у значній мірі визначало її зміст, вважаються рішення Трулльського ("п'ято-шостого") Вселенського собору (691-692 рр.). Отже, про соціальну та правову християнські доктрини, що цілком відповідали сакральним принципам Святого Письма, можна говорити з часів останніх Вселенських Соборів, зокрема, у зв'язку з появою богословських праць, канонічних та моральних нормативно-правових приписів Св. Отців Церкви, впорядкуванням текстів Старого та Нового Заповіту, систематизацією Правил та Постанов Апоетолів, коли цінності християнства стали основним ферментом суспільної свідомості, ментальних установок та психологічно-ціннісних орієнтацій переважної більшості населення імперії. На думку англійського історика християнської культури Пітера Брауна, про останнє можна говорити не раніше як про VII століття [4]. Таким чином, соціальні християнські ідеї, що формуються з часів Ісуса Христа, та християнська правова доктрина, що на них ґрунтується і певним чином впливає на законодавчу практику, – суть різні явища і поняття. Ідеї зразкового християнського шлюбу не тільки були висвітлені у працях Отців Церкви уже у IV ст., а з величезною експресією пропaгувались серед населення імперії. Так, Св. Григорій Нисський, виступаючи перед жителями Каппадокії, піддавав критиці як крайнощі аскетизму, що вели до знищення шлюбу та сім'ї, так і традиційне сприйняття жінки як засобу для сексуальних задоволень та продовження роду. Знаменитий письменник та богослов намагався надати сімейно-шлюбним відносинам характеру таїнства, а жінці – відповідної гідності. Його ідеї реалізувались через відповідну правову доктрину лише у VIII ст., тобто в імператорському законодавстві та приватних збірках доби іконоборців.

Отже, реформаторська діяльність імператора Константина Великого започаткувала процес християнізації права і торкнулась у першу чергу врегулювання шлюбно-сімейних правовідносин. У зв'язку з цим виникає питання чи християнізація права у добу Константина Великого була спорадичною, чи імператор реагував на історичні виклики планомірним законодавчим процесом та відповідною систематизацією права. Дійсно, юридичні джерела (імператорські конституції) та праці дослідників ранньовізантійського права свідчать, що певна системність у законодавчій реформі імператора Константина Великого присутня. Так, відома дослідниця історії візантійського права Є. Ліпшиц вказала на основні напрями реформування шлюбно-сімейного права в IV-V ст., тобто у християнські, але доюстиніанівські часи. Вони передбачили зміни правового статусу членів сім'ї, зростання їх правоздатності та визначили тенденції до зрівняння права чоловіка та дружини, започаткували інститут передшлюбного дару, розвинули правовий інститут посагу та вдосконалили майнові відносини батьків та дітей [11, с.45-54]. Щоправда, дослідниця мала на увазі не тільки діяльність імператора Константина, але і його наступників. Натомість А. Рудоквас вказав на важливі зміни саме у часи Константина, зокрема, стосовно влади *paterfamilia*, звернув увагу на посилення відповідальності за позашлюбну розпусту вільнонароджених та рабів, на розширення повноважень судів, що розглядали подібні справи.

Віддаючи належне реформаторській діяльності імператора Константина Великого, розуміючи наукову значимість та доцільність аналітичних розробок його законодавчої діяльності, разом з тим, на наш погляд, її необхідно досліджувати як в контексті доюстиніанівського етапу ранньовізантійського права, так і в контексті усієї правової традиції Візантії. Дійсно, імператорське законодавство IV-V ст. охопило усі найважливіші, з позицій християнських цінностей, інститути права. Про це свідчить низка юридичних напрямів врегулювання шлюбно-сімейних відносин: корекція прав домовладки на користь дружини, що передбачало пропорційне посилення її юридичної відповідальності; врегулювання свободи розлучень та суттєві зміни в напрямку зрівняння у спадкових правах чоловіка та дружини; правовий статус конкубінату; викрадення дівчат та відповідні правові наслідки; формальне скасування законодавства Августа про переслідування тих, хто ухилиється від шлюбу. Кодифіковані юристами Юстиніана (*Cod.*, 5) імператорські конституції по суті складають систему шлюбно-сімейного права доби *antejustiniane*. Однак, серед напрямів правової діяльності, які згадуються у вказаній літературі, ми не зустрічаємо (у формальному сенсі) інформації про системні заходи проти "неправильних" шлюбів, що розроблялися до VIII ст. переважно юристами Церкви (кантоністами).

Насправді Константин I дуже ретельно поставився до "неправильних" шлюбів та порушення шлюбного законодавства (С. 5.5.2). Це відобразилось на рівні посилення юридичної відповідальності. Християнізація права спонукала імператора до запровадження юридичних механізмів, що забезпечували б чинність та ефективність шлюбного законодавства, яке повинно було відповідати *тогочасній* християнській правовій доктрині. Натомість реалізація доктринальних положень залежала від ґносеологічно-аксіологічних та онтологічних аспектів. Для поєднання християнського суспільного ідеалу, відображеного в тексті Старого та Нового Заповіту, та юриспруденції необхідно було вирішити низку аксіологічно-ґносеологічних проблем на рівні богословського вчення, канонічного права та законодавчих реформ. Цей процес – християнізації права – продовжувався від IV до VIII ст.

Зміст християнізації права полягав у встановленні відповідності тих чи інших правових норм християнському суспільному ідеалу через християнську правову доктрину. Ця сакральна місія, як уже зазначалось, випала на долю римського імператора Константина I, якого за здійснені реформи назвали Великим і визнали *рівноапостольним*. Про значення християнсько-правової реформи писали не тільки вчені різних історичних епох, які мали у своєму розпорядженні великий історично-історіографічний та теоретико-методологічний досвід, але й сучасники імператора-реформатора. Так, в промові відомого реаніматора античних культур імператора Юліана Відступника, зафіксованій у творі талановитого художника слова Амміана Марцелліна, йдеться про імператора Константина як "прихильника новачів та понишувача старовинних законів і стародавніх звичаїв" [19]. Натомість християнський письменник Назарій прямо говорив про те, що при Константині були встановлені нові закони з метою вдосконалення моралі, викорінення пороків і боротьби з формалізмом стародавнього права [13, с.180]. Для прихильників дохристиянських ідеалів римська правова традиція, попри відому роль преторського права та права народів, вважалася сакральною і традиційно "незмінною". Натомість для християнських мислителів традиційний формалізм римського права, мабуть, на фоні поширення різних збочень, аморальності, незаконних зв'язків,

статевої розпусти та зловживання ради цього правом, очевидно, уявлявся "юридичним фарисейством". Протиріччя двох суміжних парадигм, культурних епох, стилів мистецтва, картин світу як правило завжди сприймається загострено і безкомпромісно. Тому, очевидно, надзавдання імператора Константина Великого полягало в усуненні або вдосконаленні певних правових норм, що відображали принципово протилежну ціннісно-правову парадигму і фактично сприяли поширенню аномальних та цинічних – з позицій християнської правової доктрини та ціннісної парадигми – явищ, дій та звичаїв. Перші нормативно-правові акти Константина були проти так званих "делаторів" (донощиків), порушників норм шлюбно-сімейного та статевої свободи, а також так званого "рабського законодавства". Характерною рисою правових реформ першого імператора-християнина стало значне зростання **міри юридичної відповідальності** за порушення чинного законодавства. Усі відомі закони проти *делаторів* (313, 319, 335 рр. та ще один, який згадується у цьому ж нормативно-правовому акті 313 р.) [13, с.161-181] передбачали в якості міри юридичної відповідальності за скоєний злочин та відповідної санкції нормативно-правових приписів смертну кару. Причому у окремих випадках при скоєнні найважчих злочинів рівень юридичної відповідальності передбачав той чи інший вид *кваліфікованої смертної кари*. Особливо зростав рівень юридичної відповідальності за вбивство кровноспорідненого родича, що передбачало в якості покарання смертну кару через утоплення в шкіряному мішку разом з живими представниками фауни – гадюкою, мавпою, півнем і собакою, – що очевидно символізували певні протиприродні вчинки та аморальні якості суб'єктів кримінального злочину (С. 9.17.1).

Значно зросла юридична відповідальність за викрадення дівчат. Причому при визначенні міри покарання до уваги не брались мотиви злочину (згвалтування, одруження за згодою чи без згоди суб'єкта та об'єкта злочину), що відповідно до конституції імператора Константина від 320 р. передбачало також кваліфікований вид покарання злочинців (викрадачів та їх пособників). Кваліфікована кара у стародавній історії та середньовіччі передбачала особливо жорстку форму і міру реалізації юридичної відповідальності. За обмеження свободи і порушення волі особи едикт 320 р. передбачав заповнення ротової порожнини суб'єкта злочинного діяння плавленням свинцем, а щодо юридичної відповідальності пособників здійснення злочину, то вони втрачали спадкові права і виселялися у несприятливі для життя регіони. Втім, головним елементом відповідальності при цьому була втрата соціальних зв'язків, сім'ї й інших форм соціалізації та існування індивіда. Виражаючи таке становище в більш пізніх поняттях, слід зазначити, що воно означало втрату правосуб'єктності через відсутність після покарання відповідного статусу свободи, громадянства та сімейного статусу, що іманентно означало *громадянську смерть*, яка в умовах маргінального існування могла швидко привести до втрати життя.

Значний рівень юридичної відповідальності передбачався за порушення статевої свободи та християнської моралі, особливо, коли це було пов'язано з категоріями населення, які мали обмежену правоздатність (актриси, повії, звідниці, вільновідпущеники, колоні, незаконнонароджені та ін.) або при повній її відсутності (раби). Наприклад, декуріон, який був винний у статевих відносинах з рабинею, карався засланням на острови, а рабиня – в рудники. Тут, з позицій існуючої правової доктрини, ми бачимо подвійний злочин: 1) статеві відносини поза шлюбом, тобто грубий прояв розпусти; 2) незаконний зв'язок з фізичною істотою, яка після

здійснення цього злочину втрачала навіть теоретичний шанс на *manumissio*. Рівень юридичної відповідальності вільної жінки за подібні правопорушення, тобто порушення норм імператорських конституцій доби християнізації римського права, був значно вищий, ніж чоловіків. Так, за законом Константина 326 р. жінка, яка вступила у статевий зв'язок з чужим чи власним рабом, несла відповідальність втратою життя. Натомість раб підлягав спаленню. Тобто відповідальність рабів мала обернено пропорціональний порядок. Раб за тотожний злочин підлягав кваліфікованому, а рабиня – звичайному покаранню. Таким чином, у законодавстві імператора Константина помітна одна принципова закономірність. По-перше, жінки, права яких значно зросли завдяки імператору Константину (С. 5.1.2; 5.3.15 та ін.), при вчиненні злочинів, пов'язаних з порушенням як правових приписів законодавця, так і норм християнської моралі, несли якісно вищого рівня юридичну відповідальність, а чоловіки, перш за все ті, що мали сімейний статус *paterfamilia*, права яких зазнали певних корекцій у напрямку їх обмежень чи втрати, несли відповідальність більш нижчого рівня: принаймні, вони не відповідали власним життям. Такий юридичний підхід передбачався не тільки в контексті вищезазначених тенденцій, але й впливав з відомих максим Святого письма та загальних положень християнської правової доктрини. По-друге, раби, які вперше за усю історію імперії стали об'єктами прояву до них незначних елементів гуманістичної нормативно-правової політики, *несли*, можна сказати, пропорційно змінам їх соціального становища і зростання форм *manumissio* юридичну відповідальність за порушення християнської моралі та класової етики значно вищого рівня, ніж особи, що відрізнялись від них за статусом свободи. Характерною особливістю ранньовізантійського права був значно вищий рівень відповідальності рабів, ніж в дохристиянському суспільстві. По-третє, якщо юридична відповідальність чоловіків різного статусу свободи мала протилежні вектори зростання, то рабиня та вільна жінка, відповідно до існуючої правової доктрини, фактично несли рівну юридичну відповідальність, попри діаметрально протилежний статус свободи. Питання щодо юридичної відповідальності рабині в посткласичний (римський) чи ранньовізантійський період (IV-V ст.) є складним і вимагає спеціального дослідження. Тут ми лише можемо зауважити, що раби завжди мали єдиний обов'язок: здійснювати спрямовану на них волю свого власника, але не мали жодних прав. За небезпечні для власників чи інших вільних осіб наслідки вони не несли кримінальної відповідальності, а просто без жодних юридичних процедур знищувались за волею рабовласника. В добу християнізації права ситуація зазнала певних змін [11, с.36-78]. Окрім того, унікальність Візантії полягала у тому, що особа притягувалась до юридичної відповідальності як за системою імператорського законодавства, так і за нормами канонічного права. Поява перших елементів правоздатності раба, очевидно, дає підстави використовувати до даної соціальної категорії поняття юридичної відповідальності. Причому законодавець передбачив, що рух до формування обмеженої правоздатності раба повинен корелюватись із зростанням юридичної відповідальності.

Імператор Константин Великий, попри значне поширення християнства у середовищі різних соціальних прошарків ранньої Візантії, очевидно, усвідомлював об'єктивні труднощі, які полягали, говорячи сучасною мовою, у складності адаптації античного суспільства, з відповідними ментальними стереотипами, світоглядними та ціннісними орієнтаціями, до нових суспільних умов. У зв'язку з цим, перш за все, йшлося про необхідність вре-

гулювання шлюбно-сімейної сфери суспільного буття відповідно до максим та вимог Святого Письма та християнського вчення, і позбутися аморальних явищ у сфері порушення статевої свободи, яка могла бути реалізована різностатевими суб'єктами відповідно до християнської правової доктрини та ціннісної парадигми лише у так званому *matrimonium*'і – законному шлюбі.

Серед низки правових актів, виданих імператором Константином, що збереглися у Кодексі Феодосія та Кодексі Юстиніана, більша частина присвячена врегулюванню нагальних шлюбно-сімейних відносин. Через бажання першого християнського імператора щонайшвидше досягти християнського ідеалу щодо врегулювання шлюбних відносин, значно зросла юридична відповідальність за порушення приватного та публічного права. Це пояснюється тим, що йдеться про суспільні відносини осіб, які регулювались не тільки нормативно-правовими актами, але й моральними приписами християнської Церкви. Цивільні правопорушення та кримінальні злочини, об'єктом яких були шлюбно-сімейні відносини й морально-етичні та природні, за християнською правовою доктриною, божественні права Людини, мета якої "обоження плоті" (В. Соловйов), розглядалися як порушення Богом встановленого ладу.

1. Азаревич Д. И. История византийского права. Ч. 1. – Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1876. – 118 с. 2. Бенеманский М. Прохирон. Вып. I. – Сергиевъ Посад, Тип. Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1906. – 556 с. 3. Боголепов Н. Учебник римского права. Пособие к лекциям. Изд. третье. – М., Унивеситет. тип., 1907. – 633 с. 4. Браун, П. Тіло і суспільство. Чоловіки,

жінки і сексуальне зречення в ранньому християнстві. Пер. з англ. В.Т. Тимофійчука. – К., Мегатайт, 2003. – 520 с. 5. Бриллиантов А. И. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 г. – СПб, 2006. – 330 с. 6. Вальденберг В.Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства. – СПб, ДМИТРИЙ БУЛАВИН, 2008. – 536 с. 7. Гуляев А. Предбрачный дар в римском праве и в памятниках византийского законодательства: Исследование. – Дертп: Тип. Шнакенбурга, 1891. – 156 с. 8. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского. Том I. – М.: "Статут", 2002. – 584 с. 9. Дождев Д.В. Римское частное право. – М., Издат. группа ИНФРА М – НОРМА, 1997. – 704 с. 10. Дячук Л.В. Шлюбні "табу" у візантійській правовій культурі // Про українське право. Збірка статей каф. теорії та історії держави і права. Число III // За ред. проф. І. Безлубого. – К., 2008. 11. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII вв. – Л., Наука, 1976. – 240 с. 12. Покровский И.А. История римского права. 4-е изд. – Пг.: Изд. юрид. кн. кл. "Право", 1918. – 430 с. 13. Рудковская Д. О христианизации римского права в эпоху императора Константина Великого // Древнее право. – № 9. – М., 2002. 14. Соколов И.И. Усыновление и его отношение к браку в Византии и на современном греческом Востоке. Историческо-правовой очерк. – СПб, Синодальная тип., 1910. – 127 с. 15. Хостов В. М. История римского права. – Пятое изд., исправл. и дополн. – М., Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. – 464 с. 16. Хрестоматія по інституціям громадянського римського і історія громадянського процесу (Переводъ). – К., Изд. Б-ки студентов-юристов при Киевском Университете, 1903. – 66 с. 17. Шапов Я.Н. Прохирон в восточнославянской письменности // ВВ. – 1997. -№38. 18. Эклога. Византийский законодательный свод VIII вв. / Вступительная статья, перевод и комментарий Липшиц Е.Э. – М., Наука, 1965. 19. Ammianus Marcellini rerum gestarum., edidit W. Seyffart, Leipzig, 1978; Ammianus Marcellinus. Römische Geschichte. Bd 1 – 4. Berlin, 1968 – 1971; [Аммиан Марцеллин. Римская история. СПб, 1996]. 20. Basiliconum libri LX: Series A (Textus). Groningen, 1953 – 1988. Vol. I – VIII. 21. Codex Justinianus. Ed. P. Krüger // Corpus Iuris Civilis, vol. II, Barolini, 1954. 22. Fontes juris romani Ed. C. G. Bruns. – Tubingae, MDCCCLXXIX. S. 107-108. 23. Zachariae von Lingenthal K.E. Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Berlin, 1892.

Надійшла до редколегії 23.09.10

С. Бобровник, канд. юрид. наук, проф.

КОНФЛІКТ ТА КОМПРОМІС В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНАМИ ДЕЯКИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД

В статті аналізуються особливості використання конституційних прав та свобод в сучасних умовах розвитку Української держави. Досліджено природу юридичних конфліктів, що виникають в процесі реалізації прав громадян на участь у здійсненні правосуддя в якості присяжних засідателів, на свободу слова та на правову допомогу під час провадження по кримінальній справі. Пропонуються компромісні засоби по їх подоланню.

Ключові слова: права громадян, свобода слова, присяжні засідателі, правова допомога, юридичний конфлікт та компроміс.

В публикации исследованы особенности использования конституционных прав и свобод в современной практике Украины. Определена природа юридических конфликтов, возникающих в процессе реализации прав граждан на участие в осуществлении правосудия в качестве присяжных заседателей, на свободу слова и на правовую помощь в процессе производства по уголовным делам. Предлагаются компромиссные средства их преодоления.

Ключевые слова: права граждан, свобода слова, присяжные заседатели, правовая помощь, юридический конфликт и компромисс.

The author of the article analyses peculiarities of applying constitutional rights and freedoms under the current conditions of the Ukrainian state development. The research covers the essence of legal conflicts appearing in the process of the citizens' realizing the right to participate in administering justice as jurors. The work is also dedicated to the influence of the legal conflicts on freedom of speech and legal assistance while pleading a criminal case. There have been suggested compromise means of settling legal conflicts.

Key words: citizens' rights, freedom of speech, jurors, legal assistance, legal conflict and compromise.

Метою цієї публікації є дослідження форм прояву конфліктів в процесі реалізації громадянами України свободи слова, прав на участь у здійсненні правосуддя в якості присяжних засідателів та правову допомогу під час провадження по кримінальній справі. Обґрунтування шляхів знаходження компромісу як засобу подолання цих конфліктів.

Проблеми наукового аналізу правового статусу громадян, прав, свобод та законних інтересів були достатньо досліджені як радянськими, так і вітчизняними теоретиками права, конституціоналістами та представниками галузевої науки. У цьому зв'язку слід згадати наукові ідеї В.Д.Бабкіна, В.С.Бігуна, М.І.Козюбри, В.В. Копейчикова, Н.М.Онищенко, І.В.Панової, В.Ф. Погорілка, П.М.Рабіновича, С.П.Рабіновича, О.Д. Тихомирова, Ю.С. Шемшученка.

Однак питання прояву конфліктів у процесі реалізації прав громадян та визначення правокомпромісних засобів їх розв'язання ще не були предметом наукового пошуку.

З практичної точки зору, реалізація права є складним і багатовимірним явищем правової дійсності, умовою прояву якого є соціальна активність суб'єктів права. Відповідно, реалізація права – це активне здійснення юридично закріплених і гарантованих державою можливостей, приведення їх в життя у діяльності людей і їх організацій [1, с. 315].

Необхідність розбудови громадянського суспільства і правової держави вимагає від юридичної науки всебічного дослідження різноманітних *правових конфліктів*, які формуються у процесі використання законного права громадянина.

Враховуючи поліваріативність і багатоаспектність *конфліктів*, які можливі в процесі використання прав

